

Документи Литовської Метрики як джерело вивчення еволюції джерел статистичного характеру

Сучасні класифікаційні схеми письмових джерел обов'язково виділяють таку категорію (вид), як «статистичні джерела», починаючи з часу утвердження буржуазних відносин; але одночасно до цього ж періоду відносять трансформацію в статистичні описових за характером економіко-географічних і статистичних матеріалів. Таким чином, статистичні матеріали переходять у статистичні джерела, а суть цього переходу - перетворення статистичного опису в цифрове багатооб'єктне відображення дійсності. Наступний класифікаційний крок - виділення різновидів суто статистичних джерел - знову ж таки, виділяє групи «повноцінних» (які збираються спеціально для їх статистичної обробки) та «другорядних» (які збираються урядовими установами в силу реалізації ними своїх функцій). Зрозуміло, що останні можуть бути піддані статистичній обробці, часто навіть у первинному вигляді, а їх обліково-діловодчий характер не означає відсутності як програми і більш-менш розгалуженого формуляра, так і цифрового характеру інформації. Не підлягає сумніву, що і перші вимагали наступної після збору спеціальної статистичної обробки. Взятши до уваги можливу (часто - реальну) недосконалість методики збирання даних для їх спеціальної статистичної обробки, можна точно так же, як до «офіційної» статистики висувають претензії другорядності і до статистики «спеціальної».

Значна увага до статистичних джерел перш за все новітнього часу, застосування до них специфічних, запозичуваних з інших галузей знань, методів, а в результаті – набуття методологічного досвіду, поширили відповідну методику і на суміжні за функціями і характером джерела. Але це не мало наслідком усталення термінологічної чіткості щодо цих, відмінних у видовому відношенні, груп документів. Про це, зокрема, свідчить хоча б вживання як синонімічних виразів «статистика», «статистичні джерела», «статистичні матеріали», «статистичний облік», «статистична інформація», «статистичні документи», «статистичні дані», «масово-статистичні документи», «статистичні комплекси», «статистичні праці» [17, 10-11; 19, 21, 219, 245; 20, 8]. У ряді випадків ця нечіткість підкреслюється уточнюючими виразами: «статистичні матеріали, статистика з історії промисловості» чи «статистика промислового виробництва... – комплекс статистичних джерел» [7, 35] тощо.

Генетична і типологічна близькість статистичних джерел до

джерел діловодчих, з одного боку, привела до об'єднання саме їх, в першу чергу, у категорію масових, але з іншого боку - відсутнє їх порівняння з точки зору всіх джерелознавчих параметрів. Зазначену вище понятійну нечіткість у даному контексті підкреслює підміна терміна “діловодча документація” визначенням “діловодство”; з іншого боку, до масових не завжди включають статистичні джерела, або включаються лише джерела статистичного характеру [18, 8; 33, 75].

На сьогодні, як серед джерелознавців, так і серед статистиків, відсутнє загально визнане визначення статистичних джерел. Пов'язано це з постійною корекцією поняття в напрямку звуження його значення: під статистичними джерелами сьогодні часто розуміють тільки статистично опрацьовані та агреговані дані - таблиці і графіки, а також різного роду цифрові матеріали, які є, як правило, джерелами другого рівня [34, 113]. Це вузьке розуміння статистичних джерел, під яким мається на увазі зведена., узагальнена інформація, завершальним етапом представлення та існування якої є статистична публікація. У широкому значенні до статистичних джерел відносять “всі матеріали, як опубліковані, так і архівні, що виникли на всіх стадіях статистичного вивчення, тобто це документи: а) пов'язані з розробкою програм обстеження і поточного звіту; б) первинні документи обліку, в тому числі., бухгалтерська звітність; в) попереднє зведення первинних статистичних даних; г) публікації різного роду зведених статистичних праць (чи, інакше, “комплекс документів, що утворився при зборі статистичних матеріалів, зведенні і групуванні даних, і формуванні таблиць”) [4].

Дещо відмінний підхід до визначення статистичних джерел, правда, без самого визначення, дано авторами одного з останніх російських посібників з джерелознавства. В ньому цілком справедливо пов'язується розуміння статистичних джерел зі статистикою і відповідна їх характеристика дається через порівняння з обліковою документацією – ще одне підтвердження складності чіткого розмежування цих двох категорій. Автори вважають, що статистичними є вид історичних джерел, орієнтованих на збирання даних для їх наступної обробки а метою вироблення управлінських рішень, тоді як облікова документація спрямована на забезпечення реалізації прийнятих рішень [12, 428]. Сама ж статистика розуміється тут не як наукова галузь, а як система збору свідчень для забезпечення зворотного зв'язку в системах управління різного рівня і вироблення управлінських рішень [12, 427]. У даному випадку також можна помітити взаємопов'язаність видів облікові і статистичні джерела, але вже на рівні управлінських функцій. Отже, можна говорити про наявність, щонайменше, двох підперіодів у генезі статистичних джерел – протостатистичного чи практично-статистичного

та власне статистичного. На першому переважали внутрішньогосподарський, бухгалтерський та державно-фіскальний облік, а на другому – статистичне наукове обстеження. На першому етапі були присутні елементи статистичного обстеження з відповідним документним забезпеченням, а на другому - зберігалися обліково-дідоводчі елементи. Якщо щодо другого періоду повністю виправданим є вживання терміу “статистичні джерела” в його повному обсязі, то щодо першого доцільніше було б використовувати як відповідний йому узагальнюючий, сукупний термін “джерела статистичного характеру” чи “протостатистичні джерела”, “описово-статистичні джерела”, а для окремих їх складових частин – “парастатистичні джерела”, “обліково-статистичні джерела”, “обліково-господарські”. Завданням даної статті є розгляд еволюції джерел статистичного характеру на основі свідчень документів Литовської Метрики.

Так чи інакше, розуміння статистичних джерел, їх генетичний, зв'язок з обліковою, діловодною, господарською документацією XVI – XX ст. має безпосередній вихід, на ряд теоретико-методологічних проблем джерелознавства, а також вимагає спеціального типологічного розгляду для кожного конкретно-історичного періоду. Відтак, завданням даної статті є висвітлення на первинному для джерельної бази історії України масиві документальних джерел генези та розвитку документів статистичного характеру та визначення основних напрямків їх розвитку на зламі середньовіччя та ранньонового часу.

Проблема генези та еволюції письмових джерел знайшла відображення як на конкретно-джерелознавчому, так і на теоретико-методологічному рівнях. Але недостатня дослідженість проблеми еволюції окремих видів джерел визначила недостатню розробленість категорій, пов'язаних саме з статистичними джерелами [7, 41]. Вивчення еволюції видів джерел дає можливість уточнити: переважання на той чи інший час певних цільової заданості і функцій та пов'язати конкретні групи джерел з відповідними суспільними інституціями та їх розвитком, а також конкретними проявами видів суспільної діяльності; зміни способів, методів, форм відображення в джерелах історичної дійсності; додаткову інформацію, яка в самому досліджуваному джерелі не міститься; залежність внутрішньої структури джерел від процесів, які покликали їх до життя; виділення груп на рівні різновидів та схожих ознак та функцій на рівні надвидів, інформативні можливості [6, 28-39; 15, 200-201; 23, 55-70].

Еволюція джерел статистичного характеру безпосередньо пов'язана з становленням та розвитком систем обліку. Дана проблема знаходить здебільшого відображення у працях статистиків [24; 26 – 30]. У

них виникнення статистики справедливо пов'язується з зародженням і розвитком буржуазних відносин і як метод пізнання соціально-економічних явищ вона оформлюється (в Російській імперії) в другій половині XVIII - початку XIX ст., але господарський облік - як первинна, форма статистики - сягає глибокої давнини [27, 4-5, 7]; іноді ж наявність "скільки-небудь завершеної системи статистики", як і появу обліково-статистичних джерел, відносять до давньоруських часів [24, 9; 28, 290]. При цьому статистики часто демонструють цілком зрозумілу джерелознавчу неграмотність [4, 9-10]. Схеми зародження та еволюції статистики (відповідно і зміни в сукупності джерел, що з'являються в її ході) у загальному виді виглядає таким чином: дані статистичного характеру з'являються спорадично з завершенням формування державних організацій для забезпечення їх військових і фінансових потреб; адміністративний облік згодом доповнюється обліком господарським, що першочергово стосується крупних маєтків чи маєткових комплексів (державних, монастирських, приватних); у цей час облік орієнтований на фіксацію наявного стану речей; розвиток товарно-грошових відносин (особливо з середини XVI ст.) мав наслідком поширення різних форм обліку і виникнення обліку бухгалтерського, і появу тенденції до визначення перспективних можливостей окремих напрямків господарювання; первинний і бухгалтерський облік – реєстрація та аналіз – підготували перетворення статистичного (облікового) досвіду (знань), практичної статистики у статистичну науку; вже велике феодальне господарство створює своєрідні облікові системи [27, 56; 28, 290]. Певний час статистика практична і наукова розвиваються ізольовано, а їх злиття відбувається тільки з середини XIX ст. і пов'язується з утвердженням буржуазних відносин. У даному контексті можна вдатися до порівняння таких відмінних та хронологічно віддалених періодів, як середина XVI та середина XIX ст. з точки та зору структури джерельної бази історії України. Вказані хронологічні точки є початком, підготовленим, зрозуміло, попереднім часом. а для XVI ст. - впровадженням якісних і кількісних змін у структурі джерельної бази: охоплення розвинутими документними системами все більшої кількості сфер суспільного життя (вперше - господарської), початок періоду масової документації (документна "революція"). І однією з характерних рис періоду було широке впровадження різноманітної облікової документації, орієнтованої на описання одиничних об'єктів, їх комплексів та всієї їх сукупності. Для українських теренів це - початок безпосереднього розвитку якісно відмінної системи подібної документації, при чому, у різних варіантах – залежно від особливостей і рівня розвитку тих державних організацій, до складу яких українські землі входили. На основі розвитку цієї системи і

з'являються суто статистичні джерела.

Суспільство на певному рівні розвитку спирається в своєму функціонуванні на більш-менш розгалужену систему оподаткування, саме державне життя без неї неможливе, оскільки сплатення перш за все прямих податків було визначальним у зарахуванні тих чи інших осіб чи громад до числа підданих відповідної держави. І в ранньому середньовіччі, і в ранньомодерні часи, як рицарям, так і буржуазним підприємцям рівною мірою був цілком очевидним характер податків як знака залежності та підпорядкованості [36, 33]. Не варто наголошувати і на функції обліку залежного/підданого населення, яку не могли не переслідувати подібні регулярні операції. Так, наприклад, перший відомий перепис населення, проведений в Римській імперії, “меншою мірою служив римській статистиці, аніж податковому кадастру, тобто опису, згідно якому римські провінції обкладалися податком”, що підтверджується рядом джерел [37, 39]. Для таких величезних розмірів і доброї організації держави перепис не міг не супроводжуватися відповідним документним забезпеченням. І хоча іноді зародження вітчизняних спеціальних документів, які фіксували надходження до державної скарбниці, відносять ще до давньоруських часів [24], таке хронологічне розширення для українських теренів їх побутування виглядає занадто сміливим і неузгодженим як з історичною практикою, так і з відомими (і не завжди збереженими) категоріями тогочасних джерел.

Різні варіанти обліку оподатковуваного населення – державний, адміністративний, господарський, а згодом і приватний його варіант – супроводжують цивілізоване людське суспільство, а на XVI ст. відносять виділення в окрему галузь знань бухгалтерського обліку, причому, саме з приватного господарського обліку, що поряд з остаточним утвердженням реєстрації кількісних фактів підготувало й наступне виникнення статистики [27, 12]. Державний облік на теренах Великого князівства Литовського відомий з кінця XV ст., а найдавнішим його зразком є, на думку Г. Ловмянського, фрагмент опису Київської землі 1470 р. [42, 10]. Створення тоді опису Київської землі була пов'язана з ліквідацією удільного князівства, тобто, черговим заходом великокнязівського уряду з централізації держави, та пов'язаних з цим завдань правового та маєткового характеру. В той же час, можна говорити про те, що розвиток приватного обліку не дуже відставав від державного – так, інвентарі склалися вже в XV ст. щодо маєтностей як державних, так і церковних та шляхетських [13, 22].

Другим чинником треба вважати розвиток державного обліку, який проявився в кількох напрямках. За пер. пол. XVI ст. у Литовській

державі склалося кілька його форм: пописи війська, реєстрація вибирання сребщини, реєстрація населення [42, 15]. Зрештою, до проведення згаданих акцій державного характеру залучалися зем'яни, які не могли не використовувати набутий при цьому досвід у власних маєтностях. Ще більшому задіянню шляхти не могло не служити вдосконалення поборової техніки, коли з 1567 р. повітові поборці мали вивчати правдивість реєстрів, а шляхта – вибирати податок з підданих згідно перевірених списків [42, 23-24]. Остаточне утвердження феодальних відносин не могло не супроводжуватися відповідним документальним забезпеченням. Але їх індивідуалізація вимагала проведення хоча б приблизного обліку земельних ресурсів монархом. З точки зору можливостей уряду Велике князівство Литовське не було однорідним. В ньому весь час його існування як незалежної держави українські землі склали особливу частину. До кінця XV ст. вони в усій повноті практично не контролювалися центральним урядом. Як результат завершення феодалізації крупне землеволодіння сконцентрувалося навколо сильної центрально-регіональної влади на Київщині та навколо волинських князів, васалів чи то Дмитра-Любарта, чи то Федора Любартовича, чи то великого князя Ягайла, чи то короля Ягайла, чи то великого князя Свидригайла, чи то волинського князя з титулом «великого князя литовського» Свидригайла. Як наслідок, будь-які спроби перевірки власницьких прав на землю зустрічали різну реакцію в різних землях України.

Перш ніж її проілюструвати на «земельних описах» варто зупинитися на формах представлення характеристик васальних володінь. До середини XVI ст. вони представлені виключно в документах Метрики. Найдавніші свідчення, але про невелике число випадків, про роздачу земель зафіксовані в книзі №1 [39]. Симптоматично, що вони стосуються обліку на маєтковому рівні литовських, білоруських та російських земель Великого князівства Литовського (Вільно, Троки, Гродно, Смоленськ та ін.), а також контролю за обігом шляхетських маєтків і для українських земель [39]. Навіть маєткові операції українських князів (1501 р.) стосуються їх білоруських маєтків [39, 76]. Поза всяким сумнівом, неукраїнські маєтності представляли собою набагато більшу цінність, але визначити цю цінність можна було як на кінець XV – поч. XVI ст. тільки на підставі наявної господарської документації.

Набагато показовішою під кутом зору форм і категорій обліку є книга №3, яка охоплює 1440-1498 рр. [40]. Неукраїнські данини Казимира практично в усіх випадках чіткі та конкретні. Так, великий князь надає 7 чоловік у Кричеві [40, 34], а пожалування маєтків на Волині рідко містять характеристики маєтків, хіба що вказують на спустошеність: землі пусті

Берег, Волківці у Кременецькому повіті, села Каруків, Золчів, Арбічі біля Луцька, Княгинин та Кречевичі (Луцький повіт), дві Верби, Могильно, Гнойно, Смідин, Сомин, Увегош – «до того отчича» немає [40, 41, 58]. В майже всіх інших випадках як об'єкт надання вказується лише назва поселення [40, 41-42, 57, 58, 60, 62-65, 79]. Винятками є тільки 3 випадки. У першому – данина князю Михайлу Курцевичу на 6 сіл та 1 дворець (скоріше за все з селом) пов'язує з першими п'ять селян, з другим – одного, у другому – Івашку Ієвличу пожалувано сільце Угринів та «данники Черняевичи» в Здитові і в третьому – надано 5 чоловік у Гурійську [40, 57]. Можна вважати в цьому відношенні показовою данину Юшку Довгяловичу, який одержав 6 сіл на Волині та 5 підданих в Мозирі [40, 57].

Відмінності в рівні та характері обліку між литовськими та білоруськими землями з одного боку та українськими – з іншого видно і з таких фактів, які стосуються початку XVI ст. Данини відносно перших практично в усіх випадках містять вказівки на кількість служб чи жереб'їв або назви пусток [41, 209-210, 210-211, 215, 229-230, 242-243 і далі], чисельність підданих [41, 200-201, 229-230, 243 і далі], а то й їх імен [41, 210-211, 229-230, 232-236, 242-243 і далі], а в одному випадку навіть надання «пустовщини» у Волковийському повіті супроводжується вказівкою на імена двох «паробків» [41, 264]. Стосовно українських земель подібна деталізація практично відсутня. Надаються села, селища (тотожні, скоріше за все, дворищам) [41, 197, 230, 256, 266 і далі]. Навіть, зважаючи на значний досвід церкви у маєткових справах, підтвердження тестаменту з наданням Луцькій єпархії двох сіл не містять жодних вказівок на їх розміри [41, 256]. Такі є тільки в підтвердженні кн. С. Ю. Гольшанському на маєток Головин з чотирма тяглими людьми та Я. Монтовту з чотирма службами [41, 192-193, 248-249]. Показовими для даного сюжету є випадок надання М. Хребтовичу маєтків у Новогрудському та Гродненському повітах з вказівкою на кількість служб, а то й з переліком селян, а також у Володимирському повіті Волині – без подібних характеристик [41, 246-247]. Ще один випадок стосується надань маєтків в заміну втрачених на території Смоленщини «до очищення отчизны его» І. Кішці у Віленському повіті (60 чоловік з переліком) та В. Бокію на Волині (просто село Печихвости) [41, 200-291].

В окремих випадках в документах Литовської Метрики, коли надавалися запустілі маєтки, вказувалася кількість ставків та згадувалася руди на них [40, 58]. Такі випадки показують важливість та усвідомленість державного обліку промислових об'єктів, оскільки вони могли давати значні прибутки. Більш контрольованими були також митні побори. Книга №8 за 1499-1514 pp. [41] містить документи про доволі

складні фінансові операції, пов'язані з розподілом прибутків від митних оренд. Документи Метрики, які стосуються початку XVI ст., фіксують, поза всяким сумнівом, давню і достатньо напрацьовану практику звітності від різноманітних оренд (мит, корчем, воскобоєнь). Вони розглядаються дослідниками як позаземельні прибутки, які були традиційними ще для руських часів як одна з форм кормління. Позаземельні прибутки були явищем, яке передувало появі крупного (приватного – В.А.) землеволодіння [10, 168]. Пожалування частини позаземельних прибутків земським урядникам, що згодом могло пов'язуватися вже з відповідною посадою, було нормою у практиці Великого князівства Литовського [41, 130, 143, 188, 247].

Основним звітним документом, який підтверджував видатки, здійснювані за рахунок оренд, були «квитаци» чи «личбы» [41, 129, 133]. Квити повинні були надходити до Скарбу і, скоріш за все, так і було. До записів у книги Метрики потрапляли лише випадки звіту орендарів перед великим князем. В окремих випадках наголошувалося на потребі обов'язкового пізнішого представлення йому квитів [41, 130]. Різниця між сумою продажу-оренди та реальними надходженнями від оренди могли становити значні величини, що й відображалося за допомогою квитів. Уряд розумів, що ця різниця в переважній більшості випадків буде не на його користь і тому впроваджував використання частини прибутків на державні потреби. Так, оренда луцького мита на три роки становила 2400 коп грошей, а вже через два роки орендар звітувався і підтверджував квитами надходження в розмірі 2570 коп грошей; при цьому частина прибутків була передана старості (200 кіп грошів), а також пушкарям та капланам (76 кіп 22 гроші) за півтора року [41, 129-130]. При продажу київського мита лист визначав, яку частину орендар мав давати готівкою, а яку витратити на урядові справи та підтверджувати квитами [41, 130]. Якоїсь чіткості в подачі свідчень про витрати орендарів державних митниць українських земель в документах Метрики все-таки немає. Натомість, наприклад, полоцькі восковничі в своїй «личбі»-звіті, здійсненій перед маршалком та підскарбієм, точно визначили обсяги закупленого воску, витрати на «иншыя речы» та залишки грошей та загальна сума «за все про все» зібрана з полочан [41, 133]. Чіткість обліку видно хоча б з того, за який час проводяться звіти – 2 роки, 2 роки без 4 місяців та 8 днів [41, 129, 147]. За рахунок митниць проводився залік витрат великого князя, тобто відшкодування позичок [41, 140]. Регулярними були й звіти підскарбіїв та державців волостей [41, 131-132, 142-143].

Таким чином, можна говорити, що на середину – другу половину XV ст. у Великому князівстві Литовському існували такі різновиди

обліку, як господарський та бухгалтерський, але стосувався він окремих об'єктів. Розвинутішими вони були стосовно литовсько-білоруського ядра держави. Такий облік супроводжувався творенням відповідної документації, яка навіть при всій своїй все-таки повноті, тільки в силу не розчленованості функцій державних установ потрапляла до записів Метрики.

Облік на рівні адміністративно-територіальних одиниць та всієї держави відноситься вже до XVI ст. згадуваний найдавніший його зразком, фрагмент опису Київської землі 1470 р., Кількість об'єктів описання в ньому незначна і явно не охоплює навіть державних маєтків. Люстрація виділяє поселення, які характеризуються за кількістю підданих, їх категоріями та повинностями. Поліська частина, стабільніша за рівнем розвитку, як і білоруські та литовські частини держави, містить і інші показники – назви дворощ, господарські показники двору. В люстрації описано також міста Вінниця, Чуднів, Житомир. Описання Київщини було пов'язане з ліквідацією удільного князівства, але міцної облікової традиції закласти не могла в силу господарської мобільності регіону під дією різних чинників. Її продовження можна вважати описи поліських державних маєтків, наприклад, люстрація Овруча 1519 р. [3, 11-12; 40, 86-91], яка в книгах Метрики не ввійшла чи й не вписувалася. Подальший розвиток описово-статистичних джерел зберігав розглянуті їх різновиди, але доповнив їх 1) загальнодержавними обліковими документами та 2) ґрунтовними описаннями окремих господарських комплексів. До перших належали пописи війська ВКЛ 1528, 1565 та 1567 рр. Але їх практика була започаткована раніше. Відомим є попис всіх господарських дворян [41, 163-166], створений не пізніше 1512 р. [41, 14]. Такими загальнодержавними акціями були ревізії замків 1545 та 1552 рр. Їх проведення визначалося загостренням ситуації на південних кордонах Великого князівства Литовського та Польщі, а також передачею великокнязівського столу Жигимонту-Августу – у 1545 р. В дійсності ревізія переслідувала набагато ширші завдання. Перевірка виконання шляхтою повинностей з утримання замків, фінансового стану староств, використання наданих зі Скарбу коштів, прав шляхти та привілеїв на володіння маєтками та митні комори й прикоморки, маєткового забезпечення замків. Останнє було також пов'язане з відсутністю в розпорядженні уряду всієї сукупності володільчих документів (звідси, очевидно, й зазначений вище характер документів на надання українських маєтків), бо значна їх частина сягала своїм корінням часів існування удільних князівств сер. XV ст. (і в другій. половині XVI ст. волинська шляхта досить часто використовувала привілеї-данини часів князювання на Волині Свидригайла). Всіх поставлених завдань ревізія не

досягла. До підготовки було залучено Скарб, за участі якого було визначено ревізора та який не муг не приймати участі у розробці «науки» (програма). До підготовки ревізії були залучені колишні слуги Бони дяк, господарський дворянин Лев Потійович Тишкевич (був представником Скарбу) та господарський писар Валеріан Протасович Сушковський. Методом було особисте обстеження замків та опитування урядників і свідків. Лев Потійович Тишкевич мав знайомитися з місцевою з обліковою документацією [19].

З сусідніх з Волинню підпольських теренів походять одні з найраніших описань державних володінь. Це опис подільських замків 1494 р. [8, 68-71]. та описи Перемиського староства 1494 та 1497 рр. [9, 84-105]. На думку М. С. Грушевського, саме вони засвідчили появу в кінці XV ст. нових категорій джерел, до яких він застосував узагальнюючу назву “описі... замків і королівщин”, і яка протягом XVI ст. “займає першорядне місце і особливо недорівняне становище має в історії суспільних і економічних відносин” [8, 68]. Якщо подільський опис мав головним, очевидно, скарбове, в тому числі й фіскальне, призначення, то перемиські описи, будучи також документами Скарбу, представляли собою посмертний та подавчий інвентарі-реєстри прибутковості державного адміністративно-господарського комплексу.

На розвиток облікової документації та вишкіл добрих господарників значний вплив справила діяльність Бони. В її держанні та володінні знаходилися, починаючи з 1519 р., Пінське та Кобринське староства, а далі – маєтності на території Гродненщини, Троччини, Ковенщини, Клеччини, Городельщини, Підляшшя, Галичини, Поділля та Волині (Ковельське та Кременецьке староства. Всі вони на 50ті рр. XVI ст.. розбудовалися, загосподарювалися, давали значні прибутки. В багатьох з них проводилася уніфікація селянського землекористування – зразок майбутньої волочної поміри. Хоча більшість джерел статистичного та облікового характеру, які створювалися в володіннях Бони до книг Метрики не потрапляли, більше того, вони знаходилися на зберіганні в коронному Скарбі, але школа Бони сприяла розповсюдженню зразків облікової документації в діяльності як державних установ, так і в приватних маєтностях. Прикладом може служити родина Фальчевських (Юрій – 1 з організаторів та ревізор акції 1545 р., Станіслав, Петро – 1 з авторів «Устави на волюки»). Значні економічні заходи стосувалися реєстрації державних володінь (пуш). подальшого управління та забезпечення ефективного функціонування маєтностей корлева Бона залучала широке коло шляхти, а під впливом її заходів прибутки Скарбу в ряді випадків зросли вдвічі [43, 197]. Так, вона запровадила в своїх маєтках, ще до загальнодержавного встановлення в 1551 р., сплату за

польськими зразками поголовного в розмірі червоного золотого з єврейського населення [2, 49-50; 11, 767]. Як стверджує М.Богуцька, в цій чудовій школі старости та урядники вчилися розумному та раціональному господарюванню, а Бона виховала цілий штаб енергійних господарських діячів, рекрутованих здебільшого з середньої та дрібної шляхти [38, 200, 204]. В даному випадку важливішим для нас є прагнення Бони до поширення пов'язаного з її заходами всеохоплюючого господарського обліку, який впроваджувався в ході аграрної реформи та впорядкування управління: "Бона любила про все знати і все мати заключеним у реєстри і рахунки – від зібраного збіжжя аж по кількість риби в належачих їй ставах" та "турбувалася, щоб рахунки і грошові розрахунки велися детально" [38, 197, 200]. Широка роздача королівщин магнатам мала наслідком впровадження до них її клієнтів, а це своєю чергою, якщо не знайомство, то запозичення більш досконалих форм та документів обліку і їх впровадження як в свої, так і магнатські володіння.

На поширення обліку впливав і ряд інших чинників. Одним з найголовніших слід визнати зміну аграрного устрою на українських землях, яка відбувалася протягом XVI ст., а на Волині була започаткована ще в першій його половині. Устрій попереднього часу не вимагав реєстрації продукції і, відтак, не існувало і відповідної документації. І тільки зародження і розвиток фільварково-панщинної системи привели до необхідності реєстрації кількості виробленої та реалізованої сільськогосподарської продукції. Радикальна ж і швидка зміна відбувається з середини XVI ст. і пов'язана вона була з проведенням волочної поміри, хоча, як вважає Б. З. Кописький, "Устава на волоки" відобразила та узаконила щонайменше піввікову практику організації феодалного помістя [14, 25].

Найдавніші українські документи, які несли фіскальне навантаження, також відносяться до розглядуваної доби. Так званий "податок земський", який у різних частинах Великого князівства Литовського називався по-різному [11, 717, 721], але мав і узагальнену назву "серебщина". Впроваджений, як вважає М.Ф. Довнар-Запольський, ще за часів Вітовта, він був пов'язаний з централізацією держави. Основний тягар у сплаті серебщини лягав на центральні райони держави, оскільки часто спустошені «українні» землі, перш за все – українські, виклопотували пільги, як, наприклад, звільнення в 1503 р. на 14 років волинського зем'янства [1, 350; 11, 716]. Згодом Жигимонт I звільнив кн. К.І. Острозького та його бояр, а потім і все волинське рицарство від сплати серебщини (місцева назва – волощина) та відбування підводної повинності (1509 р.), які відтепер відбувалися на користь землевласників [11, 716-717]. В майбутньому впровадження цих платежів та повинностей

вимагало сеймового дозволу, тобто перетворювались з постійних в екстраординарні, що накладалися за згодою самих платників [11, 722]. Поряд та одночасно з цим встановлюється регулярність сеймового вотування сребщини. Питання про це виникало одразу ж з початком постійних для першої третини XVI ст. військових дій з Москвою – у 1507, 1514, 1519, 1522, 1524, 1528, 1529 та 1534 рр. [11, 729-730] і лише 1538 р. великий князь поставив завдання накопичення коштів для можливої в майбутньому війни [11, 730]. Вотування і в подальшому сеймами податків залучало шляхту до творення відповідної документації, а вже згадане впровадження вибирання податків за перевіреними списками та під контролем поборців лише далі стимулювало цей процес.

Одночасно шляхта діставала досвід ухиляння від податків. Особливо це стосувалося українських земель. Ряд поборових універсалів “з особливим наголосом підкреслювали”, що сребщина повинна бути вибрана не тільки з центральних областей держави, але й з окраїнних, які з великою неохотою сплачували податки [11, 756]. Як зауважував М.Ф. Довнар-Запольський, на півдні України сребщина зовсім не вибиралася, а серед неплатників фігурують представники магнатерії [11, 756, 773]. Саме стосовно південної Київщини та Брацлавщини з метою збільшення податкових надходжень у 1560 р. була здійснена невдала спроба центрального уряду впровадження польських зразків оподаткування [11, 689-691].

Устрій Великого князівства Литовського давав можливість центральній владі втручатися в справи приватного землеволодіння. Можна говорити про два таких, пізніших, випадки; обидва вони стосуються маєтностей кн. Острозьких (передача Ковельського староства в приватні руки та повернення їх до державної власності тут не враховуються). Йдеться про акт ув'язання Б.Острозької у маєтності померлого чоловіка, на які претензії висував В.-К.Острозький, у 1542 р. Відбулося воно в результаті напруженої боротьби між вдовою та молодшим братом Іллі Острозького не без втручання влади [33, 33-48]. Незабаром було проведено поділ маєтностей, які перейшли до Беати та Гальшки Острозьких, між ними. Цей поділ було зафіксовано у відповідному дільчому акті [25, 17-39; 31, 34-39 зв.; 35, 1-6зв.]. Другий випадок стосується передачі О. Лаським маєтностей Б. Острозької королю. Створений при цьому документ зберігався у скарбових книгах Великого князівства Литовського, хоча Волинь на той час вже входила до складу Польської корони. Протилежний випадок стосується Ковельського староства, інвентар якого, створений в 1556 г., було включено до документів Коронного Скарбу [5, 44-46]. Свідчення цих джерел підтверджують поширеність описово-статистичної документації на

приватне землеволодіння під впливом держави, що доповнює інформацію документів Литовської Метрики.

Подальша еволюція описово-статистичних джерел відбувалося на основі розвитку вже існуючих норм та підходів та розроблених зразків в різних українських землях під владою Великого князівства Литовського та Польщі, але вже в Речі Посполитій. В цих умовах вплив на розвиток описово-статистичної документації справляли остаточне утвердження фільваркової системи з відповідною внутрішньогосподарською та обліковою документацією, запровадження регулярного контролю за станом державних володінь, більш чіткого та послідовного вибирання державних податків тощо. Ці документи відтепер концентруються у приватних архівах та фінансових установах – Скарбах. Але саме актовому матеріалу Метрики Великого князівства Литовського належить важлива роль у вивченні зародження та початкової еволюції статистичних джерел. Сама ж дана проблема далеко не вичерпується використаними тут фактами, а потребує подальшого дослідження на прикладі всіх територій, які входили до складу Великого князівства Литовського та використання різноманітних категорій джерел статистичного характеру, які походять з тих теренів України, що входили до складу Польщі та Росії.

-
1. Акты, относящиеся к истории Западной России.- СПб, 1846.- т. I.
  2. Архив Юго-Западной России. – К., 1869.-Ч.5.-Т.1.
  3. Архив Юго-западной России.- К., 1890.- Ч. 7.- Т.2.
  4. Антонова С.И. Статистические источники по истории СРСР пери ода капитализма.- М., 1968.
  5. Атаманенко В. Описово-статистичні джерела XVI-XVII ст. з історії Ковельщини // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковальчани в історії України та Волині.- Луцьк, 2003.- Ч.1.
  6. Воронкова С.В. Эволюция видов письменных исторических источников (к постановке проблемы) // Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Тезисы докладов IV Всесоюзной конференции: Днепропетровск, 31 октября – 2 ноября, 1983 г.- М., 1983.
  7. Воронкова С.В. Проблемы истсчниковедения истории России перида капитализма: итоги и задачи изучения.- М., 1985.
  8. Грушевський М.С. Опись подільських замків 1494 р. // Грушевський М.С. Твори.- Львів, 2003.- Т.5.
  9. Грушевський М.С. Описі Перемиського староства 1494-1497 // Грушевський М.С Твори.- Львів, 2003.- Т.5.
  10. Дворниченко А.Ю. Русские земли Великого княжества Литовского.- СПб, 1993.

11. Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах.- К., 1901.- Т.1.
12. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории. - М., 1998.
13. Ковальский Н.П.Источники по социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVIIв): Структура источниковой базы. - Днепропетровск,1982.-С.22.
14. Копыцкий Б.З.Новые документы об аграрной реформе в Белоруссии в конце XVI - первой половине XVII в. //Книговедение в Белоруссии.-Минск,1977.
15. Литвак Б. Г. О закономерностях эволюции делопроизводственной документации в XVI-XIX вв. // Актуальные проблемы источниковедения истории СССР, специальных исторических дисциплин и их преподавания в вузах. - М., 1979. - Вып. 2.
16. Литвак Б. Г. О некоторых приемах анализа и характеристике источников в трудах В.И. Ленина // Источниковедение истории сов общества.- М., 1964.
17. Литвак Б. Г. Очерки источнтковедения массовой документации XIX – началаXX в. - М., 1979.
18. Литовська Метрика: Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року.- К., 2005.
19. Массовые источники по соціально-экономической истории России периода капитализма. - М., 1979.
20. Массовые источники по истории советского рабочего класса периода развитого социализма.- М., 1982.
21. Массовые источники по истории советского рабочего класса периода развитого социализма.- М., 1982.
22. Массові ист по с-ек ист России пер кап.- М., 1979.
23. Минц С. С. Об особенностях эволюции источников мемуарного характера // История СССР.- 1979.- №5.
24. Нариси історії статистики України.- К.. 1997.
25. Описи Острожчини другої половини XVI- першої половини XVII століття.-К.; Острог; Нью-Йорк, 2004.
26. Очерки по истории статистики СССР.- М., 1955-1972.- Сб. 1-5.
27. Плошко Б. Г., Елисеева И.И. История статистики.- М., 1990.
28. Птуха М. В. Очерки по истории статистики XVII-XVIII.- М., 1945.
29. Птуха М. В. Очерки по статистике населения.- М., 1960.
30. Птуха М. В. Очерки по истории статистики в СССР.- М., 1955.- Т.1; 1959.- Т. 2.
31. Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА).-

Ф.389”Литовська метрика”.-Оп.1.-Од. зб.29.

32. Славко Т. И. Применение статистики при изучении массовых источников// Вопросы истории.- 1978.- №6.

33. Соболев Л. Борьба за наследство кн.К.И.Острожского в 40-е гг. XVI века// Острогiana в Україні і Європі: Матеріали Міжнародного наукового симпозиуму.- Старокостянтинів, 2001.

34. Трукан Г. А. Современные исследования и проблемы источниковедения советского общества// Источниковедение истории советского общества. - М., 1978.-В.3.

35. Центральний державний історичний архів України в м. Києві.- Ф.256”Замойські”.- Оп.1.-Од. зб.8.

36. Шульц У. Синайский завет и обман налоговых органов во Фридрихсру// Все начиналось с десятины: Этот многоликий налоговый мир.-М., 1992.

37. Хойзер К. Жертва и налог:От античности до современности// Все начиналось с десятины: Этот многоликий налоговый мир.-М.:Прогресс; Универс, 1992.

38. Bogucka M.Bona Sforza.-Wrocław; Warszawa; Kraków,1998.

39. Lietuvos Metrika Knyga Nr. 1 (1380-1584). Užrašymų knygos 1.- Vilnius, 1988.

40. Lietuvos Metrika Knyga Nr.3 (1440-1498). Užrašymų knygos 3.- Vilnius, 1998.

41. Lietuvos Metrika Knyga Nr.8 (1499-1514). Užrašymų knygos 8.- Vilnius, 1995.

42. Łowmiański H. Zaludnienie państwa Litewskiego w wieku XVI:Zaludnienie w roku 1528.-Poznań, 1998.

43. Ochmański J.Dawna Litwa.-Olsztyn,1986.